

HINDISTONDA BUDDAVIYLIK DINIY-FALSAFIY TA'LIMOTIDA BORLIQ MASALALARINI QO'YILISHI

To'lanboyeva Qorako'z Muxtorjon qizi

3-kurs Falsafa (Sharq falsafasi va madaniyati) talim yo'nalishi talabasi

Ilmiy rahbar: Jasur Sulaymonov

PhD, Sharq falsafasi va madaniyati kafedrası muduri

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada buddaviylikning Hindistonda vujudga kelishi, shakllanish sabablari hamda unda ilgari surilgan diniy-falsafiy masalalar bayon etiladi. Xususan, ontologik jihatlarini tahlil qilinadi.

Tayanch tushuncha va iboralar: shimoliy Hindiston, hinduviylik, kastalar, buddaviylik, Sidhartha Gautama, falsafiy qarashlar, borliq, to'rt oliy haqiqat, bhava, falsafiy maktablar, mavjudlik, yo'qlik, qayta tug'ilish, nirvana, qadimgi nutqlar.

ABSTRACT

This article describes the emergence of Buddhism in India, the reasons for its formation, and the religious and philosophical issues raised in it. In particular, ontological aspects are analyzed.

Key concepts and terms: northern India, Hinduism, castes, Buddhism, Siddhartha Gautama, philosophical views, existence, four supreme truths, bhava, philosophical schools, existence, non-existence, rebirth, nirvana, ancient discourses.

KIRISH

Buddaviylik haqida so'z yuritar ekanmiz, eng avvalo uning vujudga kelish sabablarini va keng hududga yoyilish omillarini ko'rib chiqishimiz uning falsafiy ta'limotlari haqida to'laroq tasavvurga ega bo'lamizni ta'minlaydi. Buddaviylik Hindistonda miloddan avvalgi VI asrda Sidhartha Gautama tomonidan asos solingan. Ana endi davriy nuqtai nazardan qaralsa, bu davrgacha Hind diyorida asosiy ta'sir kuchiga ega bo'lgan din hinduviylik edi. Savol tugiladi: nega buddaviylik bunday vaziyatda shakllandi? Bunga tatqiqotchilar turlicha talqin berishadi. Asosan hinduviylikda mavjud bo'lgan kastalar tizimi jamiyatda, ijtimoiy hayotda tengsizlikni keltirib chiqarargan. Aholining quyi qatlami ham ma'lum bir erkinliklarga ega bo'lishni xohlar edi. Ayni shu sababdan buddaviylik yuzaga keldi. Buddaviylida kasta-varna tizimi mavjud emas. Ular vedalarni inkor etishlariga qaramay, hinduviylikdagi bir qancha xususiyatlarni qabul qilgan. Umuman olganda, buddaviylik erkinlik berish xususiyati bilan o'z davrida ajralib turgan. Bu diniy-falsafiy ta'limotda ham sansara va nirvana tushunchalari bor. Buddaviylikning

dastlabki davrlarida Xudo mavjud bo'lmagan. Chunki azob-uqubatlardan Xudolar halos etmaydi deb tushunishgan. Keyinchalik Sidhartha Gautamaning o'zi Budda, ya'ni Xudo deb qabul qilinadi. Budda bu „nurlangan” degan ma'noga ega.

Hind tafakkuridagi falsafiy qarashlar juda xilma-xil va boy. Ular orasida buddaviylikdagi ontologiya, borliq masalasi muhim o'rin tutadi. Har bir diniy va diniy-falsafiy ta'limotlar falsafiy masalalarga o'zining munosabatini bildirgan. Buddaviylikda ontologiyaga bag'ishlangan izohlar bir birini takrorlamaydi. Borliq, mavjudlik haqidagi tafakkur gnoseologiya bilan bevosita bog'liqdir. Buning sabablarini quyida keltirib o'tamiz.

Budda ta'limotida asosiy e'tibor insonning ozot etilishiga, oliy haqiqatga erishishiga qaratiladi. Bu ozodlik holati nirvana deyiladi. Bu atama ko'p jihatdan boshqa an'analardagi **moksha** atamasiga to'g'ri keladi.¹

Borliq, mavjudlik yoki yo'qlik haqida so'z yuritar ekanmiz, uning mohiyatini tushunib olishimiz kerak. Borliq bu bizni o'rab turgan va biz bilan bog'liq bo'lgan olamdir. Mavjudlik hamda yo'qlik borliqning ichidagi birliklardir.

Buddaviylik ta'limoti mavjudlik, borliq tushunchalarini to'rt oliy haqiqat asosida ifodalaydi. Buddist tafakkurining qadimiy tarixida bir nechta maktablar mavjudlikka nisbatan realistik yondashuvlarga qarshi turli tizimlarni, konsepsiyalar ishlab chiqdilar. Masalan, Yogakara barcha voqeliklarning ong va uning qanday qabul qilishi bilan bog'liqligi haqidagi da'vosi bilan mashhur. Madhyamaka voqelikning hech qanday o'ziga xos borligini topib bo'lmaydi degan da'voni ilgari surgan. Bu maktab „aqlga aloqador bo'lmagan” voqeliklarning yo'q ekanligi tasdiqlana oladigan asosiy nuqtai nazarni asosiy qarash sifatida hisoblaydi. Ba'zi yondoshuvlar Yogakara va Madhyamaka maktablarini qarama-qarshi deb qabul qilgan. Lekin keyingi davrlarda bu ikki maktab bir birini to'ldiruvchi jihatlarini namoyon etgan.

Sarvastivada maktabi hatto barcha voqeliklar, jumladan o'tmish va kelajak o'ziga xos mavjudlikka ega ekanligini ta'kidladilar. Buning natijasida realizmning bu shakli keyingi norealistik maktablarning maqsadlaridan biri bo'lgan bo'lishi ham mumkin.

Mavjudlik buddaviylikda **bhava** so'zi orqali ifodalanadi. Pali nutqlarida ham aynan mavjudlik (bhava) to'g'risida so'z ketadi. Bunga ko'ra, mavjudlik (Pali bhava) shartli birgalikda kelib chiqishning o'n ikki qirrali tuzilishida hamda to'rtta oliyjanob haqiqatda asosiy rol o'ynaydi.² Ya'ni buddaviylikka oid bo'lgan matnlarda mavjudlik, borliq masalalari muhokama etilgan. Pali nutqi matnlaridan tashqari yana bir qancha matnlarni keltirish mumkin.

¹ Gunnar Skirbekk, Niels Gilye „Falsafa tarixi” T.: „Sharq” nashriyoti, 2002.- 48.c

² <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC9662180/>

Buddaviylik an'analarining dastlabki paytlaridagi ilgari surilgan tafakkurda realistik yondashuvlar aks etganligi bir qancha savollarni keltirib chiqaradi. Chunki bugungi kunda buddistik tafakkur antirealistik ekanligi da'vo qilinadi.

Umuman olganda, buddaviylik ta'limotlaridagi nutqlarda borliq masalasi shartli birgalikda mavjud bo'lish tushunchasi haqidagi qarashlar asosiy o'rinda turadi. Buddaviylik tafakkuriga oid bo'lgan bugungi falsafiy ilm-fan Abhidharmani buddaning falsafasidagi boshlang'ich nuqta deb qaraladi va ilk mavjudlik haqidagi izlanishlar aks etganligi aytiladi. Mahayana yo'nalishining ko'zga ko'ringan vakili Ikkinchi asr hind buddist faylasufi Nagarjuna o'z qarashlarida buddaning shartli birgalikda mavjud bo'lishi to'g'risidagi yondashuvga ega. Uning bu qarashlari antirealistik ekanligi ba'zi izlanuvchilar tomonidan shubha ostida turadi. Nagarjuna shunyatan (bo'shliq) voqelikning asl mohiyatini tavsiflash uchun emas, balki har qanday narsaning mavjudligi o'z-o'zida yoki o'ziga xos voqeligi borligini inkor etish uchun ishlatgan.

Mahayana an'analari keyingi paytlarda boshqa matnlardagi manbalarga tayangan bo'lishiga qaramay, bu nutqlarni inkor etmaydi, balki uni yana-da to'ldiradi va chuqurroq tahlil etadi.

Avvalgi davrlarda, Abhidharma tafakkurining ma'lum yo'nalishlari va keyinchalik sharhiy adabiyotlar mavjudotlarni qayta tiklash tendentsiyasini ko'rsatdi. Ba'zi ob'ektlar haqiqatan ham haqiqiy emas va haqiqatda mavjud emas, chunki ularni yanada asosiy ob'ektlar nuqtai nazaridan tahlil qilish va parchalash mumkin, keyinchalik ular chinakam haqiqiy hisoblanadi. Ushbu turdagi mereologik nigilizm (butunlar haqiqiy mavjudotlar emas) tufayli mavjud bo'lib ko'rinadigan, lekin haqiqiy bo'lmagan narsalar bilan haqiqiy va o'z mavjudligiga ega bo'lgan narsalar o'rtasida dixotomiya paydo bo'ladi.³ Shu o'rinda **dixotomiyaga** ozroq ta'rif berib o'tsak. Dixotomiya - ikkilik yoki bir-biridan ichki jihatdan ko'proq bog'liq bo'lgan ikki qismga bo'linish. Sinfni mantiqiy ravishda kichik sinflarga bo'lish usuli, bu bo'lingan kontseptsiyani ikkita bir-birini mutlaqo istisno qiluvchi tushunchalarga bo'lishdan iborat. Matematika, falsafa, mantiq va tilshunoslikdagi ikki tomonlama bo'linish tushuncha yoki atamaning bo'linmalarini shakllantirish usuli bo'lib, elementlarning tasnifini yaratishga xizmat qiladi.⁴ Bir so'z bilan aytganda IN va YAN misolida tushunish mumkin.

Shuningdek, buddaviylikdagi qadimgi nutqlarda borliq va mavjudlik insonlarning ijtimoiy hayotlaridagi oddiy biror harakatlarini izohlash uchun mavjudlikni ishlatishini va bu orqali nimaga erishmoqchi ekanliklarini muhokama

³ <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC9662180/>

⁴ <https://az.m.wikipedia.org/wiki/Dixotomiya>

qilinadi. Mavjudlik tushunchasi qanday paydo bo‘ladi degan savolni o‘rtaga qo‘yadilar. Ko‘plab tatqiqotchilar ontologik masalalar tahlilida aynan Buddaviylikning bitiklaridagi nutqlar va matnlardan foydalanishadi. Ulardagi qadimiy g‘oyalarni tahlil etish orqali buddaviylik tafakkurida borliqni tushunish qanday ekanligini ochib beradi.

Buddaviylikda mavjudlik keyingi davrlarda sva-bhava so‘zi orqali ifodalanadi. Sva-bhava tushunchasi hech bir nutqlarda uchramasa ham Abhidharma adabiyoti mavjud. Abhidharmaga tarixiy nuqtayi nazar bilan qarasa, uning asosiy vazivafi xatoliklarni „tozalashdan“ tashqari o‘sha davrda mavjud bo‘lgan buddistik falsafiy maktablari o‘rtasidagi kelishmovchiliklarni ham ochib bergan. Ko‘p holatlarga ko‘ra Abhidharma nutqlarni to‘g‘ridan to‘g‘ri o‘rganadi, shu sababli matnlarda ifodalangan fikrlarni chalkashtirib yuboradi deb qarovchilar ham bor.

Shuningdek, shaxsiy o‘ziga xoslik tushunchasi ham nutqlarda keltirilgan. Uni „Atman va uning inkori“ deb ifodalaydilar. Ba‘zi o‘rganishlarda o‘z-o‘zini anglash hamda mavjudlik va fazo-vaqtning konseptual tuzilishi jihatlarini ochib berilgan. Bu ma‘lum bir tendensiya hisoblanadi.

Nutqlarda mavjudlikning qanday paydo bo‘lishi va uning ortida ishlab turuvchi qandaydir mexanizmni aniqlash uchun fikr yuritiladi. Ular oddiy odamlar o‘zlarining maishiy hayotlarida ham biror narsani ifodalash anglatish uchun mavjudlikdan foydalanishlarining sabablarini o‘rganganlar. Aniqroq qilib aytganda, mavjudlik biror narsa va hodisaga egalik yoki o‘zlashtirish, ma‘lum huquqqa bo‘lgan munosabatlarda qanday ahamiyatga ega bo‘la oladi? U yoki bu narsani qanday qilib „meniki“ deb aytish mumkin? Bundan tashqari, „Bu tana meniki“, degan haqiqat „bu tana mavjud“ degan xulosani keltirib chiqaradi. Bu harakatda muammo sifatida, undagi barqarorlik darajasi talab etilishi keltiriladi. Mavjudlik ma‘lum noaniqlik, mavhumlikni yashirish uchun ishlatiladi va bu bilan haqiqiy egalikni keltirib chiqaradi. O‘zlashtirib bo‘lmaydigan narsalarni o‘zlashtirishga harakat qilish umidsizlikka olib keladi, shuning uchun nutqlar azob-uqubatlarga sabab bo‘luvchi umidsizlikdan uzoq turishga chorlaydi.

Nutqlar bhavani asosiy xususiyat tarzida emas, balki tajribaning qayta tug‘ilishga olib keluvchi shartli birgalikda kelib chiqish tizimidagi bir bo‘g‘ini deb qabul qilinadi. Bu borliq va uning ma‘nosi tuyg‘uga ega mavjudodlarning voqelikdagi yashashlari bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Borliqdagi shartlilik avvalgi sharoitlardan kelib chiqadi. Mavjudlik bir-biri bilan bog‘langan zanjirdan iborat. Klassik tasvirlanishiga ko‘ra, zanjirning 12 ta bo‘g‘ini mavjud. Shartli birgalikda mavjud bo‘lish qonunida tug‘ilish, azob-uqubatlar va o‘limning qayta yangilanishi siklidan chiqib ketish uchun 8 ta yo‘l beriladi.

Buddaviylikda yana bir munozarali masalasi bor, ya'ni „o'zlik" haqida. Xususan, buddizmning fundamental g'oyalaridan biri dunyoni narsalar yoki substansiyalar emas, balki jarayonlar atamalarida idrok qilish haqidagi talabdir. Biroq unda biz „o'zlik"ning yoki aniqrog'i - „Men-o'zim"ning o'zgarishligi to'g'risida gapirishimiz mumkin emas. „O'zlik" individual negizida yotadigan psixik sunstansiya bo'lishi mumkin emas. Buddizmga binoan, biz boshdan kechiradigan narsalar faqat har qanday lahzada bizning individualligimizni o'zgartirishi mumkin bo'lgan ongning joriy va o'tkinchi holatlarining oqimi hisoblanadi.⁵

Mavjudlik bu bizning istaklarimiz bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin deyiladi. Chunki „meniki" deb ayta oladigan narsalarimizga qadr berganimizda uni istaklarimizdan kelib chiqib belgilaymiz. Tug'ilish esa o'sha istakdagi narsa yoki hodisadir.

Budda mavjudlik va yo'qlikni anglash hamda ularning chegaralari haqidagi savollarni inkor etadi. Bu savollar natijasida voqeliklar sodir bo'luvchi dunyo va o'limdan keyin nima bo'lishi mumkin degan fikrlar kelib chiqadi. Balki shu jihatga ko'ra Budda nutqlarida bunday savollar noto'g'ri qo'yilgan hamda uning asosi muammolarga ega. Buddaviylik tafakkurida borliqni mavjud yoki yo'q bo'lishi mumkin deb hisoblaydilar. Mavjudlik va yo'qlik tushunchalari bu ma'lum bir qarash, yondashuv deb ifodalaydilar. Ya'ni borliqni tushunishda mavjudlik yoki yo'qlik pozitsiyasida anglashdir.

Bhava uch qismga bo'linadi: hissiyot, istaklar bilan bog'liq bo'lgan bhava – kamabhava, shakl bilan bog'liq bo'lgan bhava – rupabhava, shaklsiz, jismga ega bo'lmagan bhava – arupabhava. Bu qismlar orqali tug'ilishning mumkin bo'lgan uch holatini ko'rsatadi. Boshqa qadimgi nutqlarda keltirilishicha, mavjudlik o'ziga xos tarzda paydo bo'ladi, uning qanday xususiyatda ekanligi jarayonga bog'liq. Bhavaning uch qismga bo'linishi Buddaning meditatsiyasida ham aks etadi. Chunki budda meditatsiyasida uch tomonlama bo'linish mavjud. Meditatsiya jarayonida hissiy lazzatlar dunyosi – mana shu oddiy olamdagi tuyg'ularni cheklash orqali voz kechiladi. Shakllar dunyosida esa to'rt ketma-ketlik ko'riladi. Buddaning mavjudlikning uch belgisi nazariyasida „Tilakhana“ tenglamasi aniq ishlab chiqilgan.

Yo'qlik tushunchasini vibhava shaklida keladi. U buddaga beriladigan ba'zi savollarda uchraydi. Biz buni mavjudlik va yo'qlik o'rtasidagi dixotoma orqali bilamiz.

⁵ Gunnar Skirbekk, Niels Gilye „Falsafa tarixi" T.: „Sharq" nashriyoti, 2002.- 50.c

XULOSA

Buddaviylikning mavjud bo'lganidan bu kungacha bo'lgan ta'limotlarini bevosita ikki oqimga bo'lish mumkin, ya'ni realistik va antirealistik yondoshuv asosidagi qarashlar. Buddaviylikdagi falsafiy maktablarning har biri borliq masalasini muhokama etar ekan, o'ziga xos konsepsiyalarga ega, lekin ularni birlashtirib turuvchi jihat mavjud. Buni qayta tug'ilish va to'rt oliy haqiqat asosida ko'rish mumkin. Bir qancha manbalar asosida shuni aytish mumkinki, buddaviylikda borliq, mavjudlik haqidagi tafakkur asosida sabab va oqibat birligi, barcha narsalar o'zidan avvalgi mavjudlikka bog'liqdir. Mavjudlikning yaxlit bir asosi sifatida insondagi „men“ nazarda tutiladi. Chunki ularning tafakkurida „men“ yana qayta tug'ilishi mumkin. Shu sababli ham tug'ilish buddaviylik ta'limotida faqatgina biologik jarayon sifatida qabul qilinmaydi, uni psixologik xususiyatlari bo'yicha kengroq tushuniladi.

Bhava tug'ilish shartidir. Agar bhava bo'lmasa, tug'ilish ham bo'lmaydi. Tug'ilishni nima paydo qiladi, degan savolga bir so'z bilan „men – o'z zimman“ degan izohlash orqali javob beriladi. Aynan shuning uchun ham to'rt oliy haqiqat negzida bhavani uchratamiz.

Buddistlarning doimiylik, istak va haqiqiy baxtga intilish haqidagi nuqtai nazari: „Inson tug'iladi: yashash, azob chekish va o'lish va uning boshiga tushgan narsa fojiali. Oxir-oqibat buni inkor etib bo'lmaydi“. Buyuk amerikalik yozuvchi Tomas Vulfga taalluqli bu ibratli so'z yer yuzidagi insoniyat taqdirini umumlashtiradi. Unda chuqur tushuncha va chuqur hayot falsafasi mavjud.⁶

Ushbu fikrlardan kelib chiqib savol tug'iladi: hayotning ma'nosi nima? Nega biz bu yerdamiz? Agar biz azob chekib, oxir-oqibat o'ladigan bo'lsak, nega tug'ilganmiz? Har birimiz hayotga nisbatan qarashlarimiz boshqacha va hayotning asl ma'nosini tushunish har bir inson uchun murakkab jarayon. Uni hamma o'z o'lchami bilan baholaydi. Bu murakkab ekzistensial savol deb aytiladi. Asrlar davomida bu kabi savollar ko'plab ruhiy yetakchilar, faylasuflar va boshqa buyuk mutafakkirlarni muhokama mavzusi bo'lib kelgan. Tarix davomida u ko'plab falsafiy, ilmiy va diniy fikrlarni keltirib chiqardi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC9662180/>
2. <https://www.britannica.com/topic/Buddhism/The-Four-Noble-Truths>
3. Gunnar Skirbekk, Niels Gilye „Falsafa tarixi“ T.: „Sharq“ nashriyoti, 2002
4. <https://az.m.wikipedia.org/wiki/Dixotomiya>

⁶ <https://www.britannica.com/topic/Buddhism/The-Four-Noble-Truths>

5. <https://jaiminism.medium.com/buddhist-analysis-of-existence-22e8eb40d291>
6. Sulaymonov, J. B. (2021). XITOIY BUDDAVIYILIGI TA'LIMOTIDA BORLIQ VA BILISH MUAMMOLARINING QO 'YILISHI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(Special Issue 1), 572-579.